

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
BABEȘ-BOLYAI TUDOMÁNYEGYETEM
BABEȘ-BOLYAI UNIVERSITÄT
BABEȘ-BOLYAI UNIVERSITY
TRADITIO ET EXCELLENTIA

Universitatea Babeș-Bolyai Cluj-Napoca

Facultatea de Litere

Școala Doctorală de Studii Lingvistice și Literare

Doctorat științific în domeniul Filologie

TEZĂ DE DOCTORAT

Doctorand,

Anamaria-Alexandra Mihăilă (căs. Dumitru)

Conducător științific,

Prof. univ. dr. Mihaiela Ursa-Pop

Cluj-Napoca, 2024

Universitatea Babeş-Bolyai Cluj-Napoca

Facultatea de Litere

Şcoala Doctorală de Studii Lingvistice şi Literare

**COMUNITĂŢI MIGRANTE ALE TEORIEI:
COMPARATIŞTI EST-CENTRAL EUROPENI DIN
POSTBELIC PE RUTA TRANSATLANTICĂ**

Doctorand,

Anamaria-Alexandra Mihăilă (căs. Dumitru)

Conducător ştiinţific,

Prof. univ. dr. Mihaiela Ursa-Pop

Cluj-Napoca, 2024

CUPRINS

Argument	3
Capitolul I. Studiile transnaționale în paradigma literară	9.
1.1. Deteritorializarea: O radiografie analitică a teoriilor transnaționale	9.
1.1.1. Contextul de emulație al transnaționalismului	9.
1.1.2. De la expresie socială la fenomen literar. Definițiile transnaționalismului	15.
1.1.3. Transnaționalismul și teoria în proximitate: Migration/ Border Studies. Postcolonialism. World Literature și noul comparatism	21.
1.2. Studii transnaționale în spațiul teoretic românesc	26.
1.2.1. Către un dialog transnațional. O retrospectivă a evenimentelor	27.
1.2.2. Modele teoretice. Rutele transnaționalismului către debaterile actuale	32.
1.2.3. Forme de investigare ale modelului transnațional: Direcții teoretice	43.
Capitolul II. Comparatismul din România postbelică în spațiul transatlantic	51.
2.1. Deficitul teoretic în România postbelică. Contextul emigrației	51.
2.1.1. Criza conceptuală. Un argument pentru teorie în perioada comunistă	51.
2.1.2. Relicvele criticii interbelice: realismul socialist și „teoria reacționară”	52.
2.1.3. Discursul critic al anilor ‘60: Autonomia esteticului și rezistența la tranziție	54.
2.1.4. Nebuloasa conceptuală a anilor ‘70-‘80. Dinspre protocronism către postmodernismul teoretic	56.
2.1.5. Estetica germinativă și începuturile structuraliste. Configurarea teoriei transnaționale	60.
2.1.6. Depășirea izolaționismului critic. Pentru dialogism	64.
2.2. Comparatismul românesc postbelic pe rută transatlantică	66.
2.2.1. Rutele modernității: Matei Călinescu	66.
2.2.2. Rutele secundarului: Virgil Nemoianu	88.
2.2.3. Rutele structuralismului: Thomas Pavel	109.
2.2.4. Rutele irenicului: Mihai Spăriosu	128.
2.2.5. Rutele „transmigrației”. Marcel Cornis-Pope și comparatismul „nomad”	141.
2.2.6. Până la „transmigranți”... pe rute comune	151.

Capitolul III. Comunitatea migrantă est-central europeană pe continent american și „școlile” transnaționale	153.
3.1. Migrația intelectuală: către configurarea unui portret de grup	153.
3.1.1. Argumentul bibliografic. Studii și cercetări dialogice	153.
3.1.2. Argumentul backgroundului socio-politic și justificările geografice	160.
3.1.3. Argumentul opțiunii transatlantice	161.
3.1.4. Argumentul formării în descendență comună. The home-bound thinking	165.
3.2. Instrumentări conceptuale	168.
3.3. Comunitățile comparatiștilor Europei Centrale și de Est. Din universitatea americană către spațiul literar mondial	172.
3.3.1. Comunitatea transatlantică a comparatiștilor maghiari	172.
3.3.2. Comunitatea transatlantică a comparatiștilor polonezi	190.
3.3.3. Comunitatea transatlantică a comparatiștilor cehoslovaci	205.
3.4. „Școlile” de comparistică ale Europei Centrale și de Est în sinteză	209.
Studiu de caz. Intersecții prospective: Thomas Pavel și Lubomír Doležel	218.
Studiu de caz: Europa Centrală și de Est în studiile emigranților transatlantici	232.
Concluzii	242.

REZUMAT

Pe o hartă a investigațiilor teoretice de după 1989, exilul și emigrația ocupă, fără îndoială, un loc în rândul întâi. Reconfigurarea cadrului istoric, politic și ideologic, odată cu destituirea, cu surle și trâmbițe, a comunismului, oferă metaliteraturii suficiente subiecte de lucru, motive de revendicări și revocări, de aderență sau, dimpotrivă, de reacție. Apoi, amploarea postcolonialismului, pe de o parte, și cea a noului comparatism (*World Literature*), pe de alta, au amplificat dezbaterile referitoare la locul literaturii naționale în spațiul mondial, iar negocierile de putere simbolică și-au căutat permanent justificări în aspectele insolite, nedefinite, instabile ale literaturii. În acest context, câștigă teren modelele literare transnaționale. O astfel de „zonă gri” invocată recurent în discursul critic mai ales ca „fabrică de produse exportabile” pe piața literară a lumii este exilul, emigrația sau, cu un termen teoretizat în 1990, transmigrația. Mișcarea în teren a literaturii devine cu precădere semnificativă pentru negocierile de autoritate ce au loc în traducerea dinamicii dintre local și global.

Pornind de la convingerea că singura posibilitate onestă de a discuta, în prezent, literatura depinde, în definitiv, de o privire sistemică, dialogică, cercetarea de față urmărește rețeaua intersecțiilor în care intră și în legătură cu care se definește comparatismul românesc și est-central european postbelic din spațiul transatlantic. În vreme ce demersurile similare (ale lui Galin Tihanov sau John Neubauer și Borbála Zsuzsanna Török) se concentrează mai ales asupra migrației teoriei din Europa Centrală și de Est către centrele alternative din spațiul vestic (tot) european – Franța sau, mai puțin, Anglia – sau discută adiacent metaliteratura în dezbaterile despre proză sau poezie, studiul prezent mută analiza în teren american, în Statele Unite și Canada, și preia ca subiect principal comparatismul și teoria.

Una dintre premisele explicative se desprinde tocmai din convingerea că întâlnirile determinate contextual, instituțional (în universități, centre de cercetare, conferințe, ateliere de lucru sau proiecte comune), în acord cu efervescența teoretică a mediului gazdă, contribuie la decelarea unei „comunități migrante” a teoriei și comparatismului. Spațiul transatlantic permite pătrunderea acestora într-o rețea conexasă, în care reminiscentele (deseori similare pentru est-central europeni ale) formării originare să fie reconfigurate în acord cu noua realitate teoretică la care autorii sunt expuși. O altă premisă esențială ce derivă, altminteri, din prima, este aceea că în cadrul comunității funcționează, după un model federal, anumite

grupări naționale sau „școli” de gândire teoretică. Deși fără un program în acest sens, ele reglează din interior sistemul teoriei. Astfel, chiar dacă nu toți membrii unei școli sunt la fel de vizibili internațional, circulația internă a ideilor lor contribuie la lansarea unor „vedete” ale grupului, atât în spațiul internațional, cât și înapoi, în țările de origine. Ele activează un soi de sistem de autoreglare pe criterii calitative și cantitative.

Ca urmare a transferului de autoritate pe rută inversă – dinspre confirmarea din „republica mondială” a (de data aceasta) teoriei către recuperarea în literatura originară – studiile critice dedicate lor au făcut ca revenirea în mediul inițial să preia, adesea, retorica unor restituiri de drept. Parte a literaturii lumii, ei sunt reintegrați în circuitul intern al teoriei de pe poziții de forță în care investigațiile principale țin, mai ales, de negocierile între pierderi și câștiguri în devenirea literară, de explicarea „rețetei succesului” lor prin continuități și discontinuități, odată cu emigrația. Fără a pierde din vedere aceste aspecte tratate în cercetări cu temă similară (precum cea dedicată exilului teoretic românesc de către Roxana Eichel), lucrarea de față propune o analiză a teoriei transnaționale migrante care, în spațiul american, ia forma unui sistem cu trei ramificații dialogice, cu determinare reciprocă – una a școlilor „naționale” constituite în diaspora, o a doua a comunității migrante a comparatismului est-central european și o a treia a teoriei mondiale.

Cu instrumentele analizei cantitative și metacritice, printr-o interpretare contextuală și rețelară a teoriei, voi configura portretul-robot al comparatisticii migrante de peste Ocean din România, Polonia, Ungaria și Cehoslovacia, pentru a răspunde, ulterior, unor întrebări derivate despre specificitatea fiecăreia, despre corespondențele determinate de mediul de origine și cel de adopție, despre modalitățile de recunoaștere în spațiul mondial. Lucrarea va cuprinde trei capitole principale dedicate cadrului teoretic și conceptual, teoriei transnaționale din România în comunitatea transatlantică și celei din Europa Centrală și de Est, cu intersecțiile și distanțele dintre ele. Fiecare capitol va fi constituit, la rândul lui, pe baza unei relații cauză-efect. Prima parte a capitolului va surprinde un demers teoretic – explicativ sau justificativ, iar, partea a doua, unul aplicat, ilustrativ.

Pentru a-mi fundamenta demonstrația, în capitolul I voi urmări mutațiile produse în timp în înțelegerea unor noțiuni precum exil, expatriere, emigrație sau transmigrație. Mai precis, configurarea grupării migrante și definirea ei depind de reorientarea conceptuală și metodologică din perioada postbelică. Revendicările sociale, culturale și politice ale anilor ‘60-’70, ce aduc cu ele o revalorificare a unor zone anterior periferice ale literaturii, punerea literaturii în mișcare prin burse de studiu, locuri de muncă sau oportunități de cercetare și decizia voluntară de orice relație de apartenență rigidă, construiesc cadrul de referință ce

pretinde o regândire a exilului și a emigrației. Sintetizat deseori ca „nostalgie” a originilor, exilul își pierde tot mai mult componenta dramatică, iar emigrația (care se definește mai ales prin negație, ca fiind un *rest* al exilului) devine un termen cu o extensiune prea largă pentru a defini acest fenomen în schimbare.

Or, comunitatea migrantă a comparațiștilor surprinde schimbarea de paradigmă începută imediat după plecarea lor către Statele Unite și Canada (majoritatea emigrează între 1960 și 1980) și teoretizată în 1990. Tocmai de aceea, ea se va defini în relație cu aceste mutații conceptuale, ca o grupare de tranziție între exil și emigrație – prin reflexiile „nostalgice” identificate uneori în textele lor, prin traducerea acestora în jurnale sau memorii dedicate unui public local, prin inserții subiective (chiar afective) în selecția exemplilor literare din spațiul de origine – către comparatismul „nomad” (Borbála Zsuzsanna Török) sau „*globe-trotting*” (Susan Suleiman) al „transmigrației” (Schiller, Blanc).

Astfel, prima parte a acestui capitol va delimita nuanțele conceptuale, pe urmele transnaționalismului dinspre studiile exilului, ale migrației sau ale diasporei. Mai întâi, voi selecta teoriile care argumentează mutația paradigmatică a anilor ‘90, în același timp cu cele contestate, care pun problema inutilității noului cadru teoretic. Un soi de compendiu al teoriilor transnaționale, primul capitol va dovedi, pe urmele lui Paul Jay și Susan Stanford Friedman, că importul acestui concept dinspre antropologie și studii sociale justifică o metodă de lucru împământenită deja pe terenul literaturii. În a doua parte din acest capitol, voi căuta instrumentările conceptului în spațiul românesc. Aceste investigații coincid, totodată, unui *status quo* al cercetării prezente, care urmărește *cât* și *ce* s-a discutat în termeni transnaționali în literatura națională și care e, până la urmă, locul teoriei printre dezbaterile de acest fel.

Capitolul al II-lea descrie un portret de grup al „direcției româno-americane în comparatism” (Letiția Guran). Precum maghiarii, polonezii sau cehoslovacii, românii de peste Ocean nu își însușesc o denotație comună și evită să se prezinte în corespondență, drept „școală” a emigrației. Cu toate acestea, după 1989, când revin cu avânt în receptarea românească, aceștia sunt tratați, deseori, dialogic și puși în contact reciproc de către critica literară. Cu puține excepții, afirmația anterioară este valabilă cu precădere în ceea ce îi privește pe Virgil Nemoianu, Matei Călinescu sau Thomas Pavel. În continuarea studiilor care îi integrează alături de ei pe Marcel Cornis-Pope sau Mihai Spăriosu (Terian, Guran, Vajdová), în capitolul al doilea aceștia vor ocupa un loc aparte pentru resemantizarea exilului în trecerea către transmigrație.

O descriere cât mai precisă a fenomenului pretinde întoarcerea la contextul inițial, care anticipează și, în oarecare măsură, explică plecarea către Statele Unite. Astfel, începutul celui de-al doilea capitol prezintă situația criticii și a teoriei din România postbelică, panoramează cadrul comun de formare intelectuală, care dă seama, până la un punct, de anumite orientări ulterioare în parcursul de cercetare – relația cu structuralismul sau cu modernismul și postmodernismul, viziunea asupra esteticului și încrederea în literatură, atitudinea anti-radicalistă și moderația discursivă. În condiții limitate de expresie în afara politicului, cu o fundație umanistă solidă, cu deschidere către literatura lumii și cunoscători ai limbilor de circulație internațională, Pavel, Nemoianu, Spăriosu, Cornis-Pope sau Călinescu vor profita de oportunitățile de studiu din Vest pentru a-și renegocia poziția identitară.

Pentru a explica, apoi, locul acestora pe piața mondială a teoriei și transferul de putere simbolică pe care îl intermediază, în continuarea capitolului voi analiza particularitățile celor cinci modele de gândire teoretică și devenirea lor transnațională. În fond, în momentul plecării din România, comparațiștii migranți sunt deja formați academic, ocupând poziții în universitate și având o direcție relativ configurată în cercetare. Astfel, parcursul lor academic din Statele Unite se construiește, în dialog sau în opoziție, cu etapa „națională” a teoriei. Miza principală a demonstrațiilor individuale este de a reface traseul intelectual pe ruta transatlantică și de a reconstitui parcursul teoriilor relevante în context larg, prin analiza relației cu textele din perioada românească, a răspunsului la noul mediu intelectual față cu o rețea extinsă a teoriei și a revenirilor de după 1989 la/ în literatura română.

Spre deosebire de cercetările cu subiect similar, alături de inventarierea și explicarea pierderilor și câștigurilor în demersul transnațional al teoriei, studiul de față accentuează rolul de liant al comparațiștilor în două direcții. Prima este cea a negocierilor de autoritate și a

transferului de capital simbolic între țara originară și țara-gazdă. Cea de-a doua urmărește modul în care comparații intermediară trecerea de la categoria exilului (vizibilă încă la Nemoianu sau Călinescu) la o definiție în absența relațiilor de apartenență, a nomadismului teoretic – începută de Spăriosu și Cornis-Pope și concretizată mai ales odată cu Christian Moraru.

Așadar, dacă capitolul I descrie cadrul teoretic al cercetării, iar capitolul al II-lea panoramează un prim caz de grupare coerentă a migrației transatlantice (cel al comparatismului de origine română), capitolul al III-lea dezvoltă dubla finalitate a studiului prezent – aceea de a ilustra modelele de „școli” naționale ale comparatismului est-central european și, apoi, de a identifica nucleele de convergență, întâlnirile, determinările reciproce dintre acestea în constituirea unei comunități migrante est-central europene în Statele Unite și Canada.

În completarea hărții teoriei și a comparatismului cu origini est-central europene de peste Ocean, s-au impus anumite limite ce au făcut cercetarea aparent incompletă. Din pricina barierei lingvistice, a inconsistenței unor cercetări dedicate fenomenului, a lipsei unor studii cantitative care să menționeze, cel puțin, teoria postbelică din fosta Iugoslavie de pe continent american (printre puținele nume invocate în studiile dialogice se află cel al lui Darko Suvin), aceasta rămâne în afara analizei. Absența unei situații a emigrației iugoslave (ce poate fi explicată, totodată, printr-o prelungire a conflictelor politice interne după 1990 și a păstrării metaliteraturii într-o zonă de interes secundar) nu afectează, totuși, finalitatea studiului de față.

În acest sens, voi căuta argumentele care conduc către o dispunere dialogică a comparatismului din Estul și Centrul Europei. Revizuind studiile transnaționale care discută existența unui areal regional și motivele acestei puneri în contact a literaturii, un prim astfel de argument va fi cel al formării similare, a originilor comune. Apoi, un alt argument de coerență a comunității migrante ține de opțiunea spațiului american ca mediu alternativ al dezvoltării intelectuale. Eterogenitatea culturală, deschiderea către statele periferice și semi-periferice, accesul instituțional (către universitate, presă, radio sau posibilități de muncă în proximitatea literaturii), presiunea concurențială pe o piață a performanței sau implicarea migranților în proiecte comune cu vizibilitate sporită trasează liniile de orientare ale comunității comparațiștilor. Pentru a explica mai îndeaproape conceptul propus – anume cel de „comunitate migrantă” – se vor invoca trei argumente conceptuale în legătură cu care se definește, mai precis cel de „comunitate imaginată” (Benedict Anderson) și „comunitate

interliterară” (Dionýz Ďurišin) – la intersecția cărora „comunitatea migrantă” se situează –, dar și cel de „modernitate pe larg” (Arjun Appadurai), care încadrează fenomenul.

La rândul ei, această comunitate migrantă a teoriei și comparatismului va fi surprinsă în configurarea ei federală. Ea depinde, fără îndoială, de „școlile” naționale care au, totodată, specific individual. Astfel, cea mai consistentă parte a acestui capitol va investiga caracteristicile și reprezentanții emigrației din Ungaria, Polonia și Cehoslovacia. Deseori ei înșiși autori ai studiilor despre poezia și proza migrației, coordonatori ai proiectelor de cercetare dedicate literaturilor naționale (inițiate în Statele Unite sau Canada), aceștia rămân în poziția de ambasadori ai culturii pe care o reprezintă peste Atlantic. Enciclopediile, dicționarele sau compendiile dedicate exilului și emigrației din cele trei țări europene invocă mai cu seamă acele nume care se dedică și altor genuri ale scriiturii (Czesław Miłosz), fără a da coerență celui de-al treilea gen al diasporei – teoria. Astfel, această sinteză a „școlilor” naționale de comparatistică din Statele Unite și Canada completează harta migrației, urmărind poziția de mediere între literatura globală și cea locală și felul în care comparațiștii profită, de fapt, de avantajele poziției lor. Inegalitatea (cantitativă și calitativă) între „școlile” naționale de teorie și între reprezentanții ei, selecția unor „purtători de cuvânt” ai grupărilor în spațiul mondial al literaturii declanșează o investigație adiacentă între relevanța autentică a teoriei lor în comparatismul internațional și etica variației sau a discriminării pozitive ce conferă, pe alte criterii, așadar, vizibilitate.

Voi căuta să sintetizez, apoi, nucleele de convergență tematică, stilistică, de atitudine critică sau ideologică și să discut modul lor de relaționare cu literatura din spațiul de origine. Mai mult, după modelul în care John Neubauer tratează proza și poezia din exil, studiul identifică anumite centre de emulație ale teoriei est-central europene de peste Ocean, orașele și instituțiile care fac posibile schimburile de idei, proiectele comune, intersecțiile. Prin filtre cantitative, dublate, totodată, de explicații externe, contextuale, derivate, se va configura o hartă a teoriei est-central europene din spațiul transatlantic.

Cele două studii de caz din finalul lucrării propun discuții despre concretizările în planul textului a acestor rețele dialogice ale est-central europenilor din spațiul transatlantic. Studiul dedicat lui Thomas Pavel și Lubomír Doležel dezvoltă o traiectorie biografică și de evoluție intelectuală similară, căutând să explice apropierea dintre ei nu doar pe seama originilor est-central europene, ci și dependent de mediul gazdă. Studiul ce analizează tema instrumentată ulterior metodologic a geografiei regionale, est-central europene, extinde

subiectul cercetării către un model (dintre multe posibile) de intersecție discursivă și analitică a comunității migrante investigate.

Cu siguranță o cercetare despre fenomenul migrației – cu amploarea redefinirilor de după 1990, odată cu mutațiile de epistemă ale transnaționalismului – implică multiple probleme de conceptualizare și delimitare. Tocmai de aceea, am simțit nevoia de a oferi un spațiu relativ extins clarificărilor terminologiei, mai ales că această comunitate migrantă pe care o propun se sprijină pe resemnificarea substanțială a exilului și emigrației în trecerea către transmigrație. Ulterior, direcțiile naționale ale comparatismului migrant transatlantic răspund mizei principale ale textului – aceea de a le demonstra coerența federală, în interiorul unor „școli” naționale, iar apoi într-o comunitate est-central europeană și, în final, globală –, dar acoperă, simultan, un deficit de receptare identificat în studiile exilului și ale migrației.

Din motive ce țin de limitele de spațiu și de timp ale unei cercetări de felul celei prezente și din pricina limitelor impuse de bibliografie (studii incomplete ale exilului, ce ignoră teoria și comparatismul, adesea în limbi naționale), direcțiile naționale ale comunității migrante asumă un potențial (eventual) incomplet. La fel ca în cazul prozei sau al poeziei, teoria și comparatismul nu integrează un număr precis și definit de autori. Până la urmă, scopul principal al tezei nu este de a epuiza un fenomen, ci de a contura și de a explica o rețea de sens a comunităților migrante transatlantice, un sistem de gândire dialog. Nu în ultimul rând, îmi așez lucrarea în descendența convingerii că, dintre toate genurile literare, teoria și comparatismul sunt, prin natura lor, dependente de ideea de dialog și de comunitate și, totodată, pasibile unor instrumentări cu mize diverse.

CUVINTE-CHEIE: transnaționalism, comparatism, comunitate migrantă, diaspora literară, exil, transmigrație, spațiu regional, Europa Centrală și de Est